

Ashurxon MATKARIMOVA,
University of economics and pedagogy dotsenti, f.f.f.d.
E-mail: sanam_2004@mail.ru
Tel.: +998914788372

Dildoraxon YULDASHEVA,
University of economics and pedagogy assistenti,
Tel.: +998997856672

ADChTI professori, f.f.d. V.A.Vositov taqrizi asosida

CATEGORY OF PERSONAL ATTITUDE IN COMMUNICATION

Annotation

The article is devoted to the pragmatic and linguoculturological peculiarities of language units which are used for honorific aims in the languages of different morphological structure.

Key words: Person, lexical, morphological, caress, diminutives, pragmatics, linguoculturology

КАТЕГОРИЯ ЛИЧНОГО ОТНОШЕНИЯ В ОБЩЕНИИ

Аннотация

Статья освещает прагматические и лингвокультурологические особенности языковых элементов использующихся для возвеличивания личности человека в разнотипных языках.

Ключевые слова: Личность, лексический, морфологический, ласкать, диминутивность, прагматика, лингвокультурология.

MULOQOTDA SHAXSIY MUNOSABAT KATEGORIYASI

Annotatsiya

Maqolada turli tizimli tillarga xos bo'lgan inson shaxsini sharaflovchi leksik va morfologik vositalarning pragmatic va lingvokulturologik jihatlarini yoritilgan.

Kalit so'zlar: Shaxs, leksik, morfologik, erkalash, kichraytirish, pragmatika, lingvokulturologiya.

Kirish. Muloqotda shaxsiy munosabatni ifodalovchi leksik-morfologik vositalar uslubiy bo'yoqlari ochiq-oydin sezilib turadi. Shuning uchun shoir hamda yozuvchilar obraz va personajning xarakter-xususiyatini ochishda, uning nutqini o'ziga hoslashda shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalarga murojaat qiladi. Shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar ko'proq badiiy nutq va so'zlovchi nutqi uchun xarakterli tasviriy vositadir. Xullas, shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar uslubiy qiymati uning turli xil ma'no nozikligini hosil qilish, baholash hislatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalarning ma'nosini hosil qilishning fonetik, leksik-grammatik xususiyatlari ham bor, lekin o'zbek tilida shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar ma'nosi asosan morfologik usul bilan, ya'ni so'z asosiga shaxsiy munosabat ma'nosini ifodalovchi turli xil qo'shimchalarni yoki affiksoidni qo'shib hosil qilinadi. Shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalarga oid morfologik shakl qadimgi turkiy til (V - VII asr), eski turkiy til (XI - XIV) davriga oid yozma yodgorliklar tilida ham mavjud bo'lgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. G'.Abdurahmonov va A.Rustamovlarning "Qadimgi turkiy til" kitobida yozilishicha, qadimgi turkiy tilda -ak (-aq) -ki (-qi) -chik (-chiq) -ch kabi kichraytirish va erkalash qo'shimchalari mavjudligi ko'rsatiladi. O'zbek tilida erkalashni bildiruvchi "-ki" qo'shimchasi ham mavjud.

O'zbek tili boshqa turkiy tillardan farqli o'laroq, erkalash ma'nosini ifodalash uchun maxsus, ya'ni kichraytirish bilan bog'liq bo'lmagan qo'shimchaga ega. O'zbek tilida xilma-xil leksik ma'noli otdan erkalash shaklini yasash mumkin. Bu guruhga kiruvchi shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar so'zda, asosan, erkalash ma'nosini keltirib chiqarish uchun xizmat qiladi. Ammo u nutqiy sharoit, urg'u, ohang bilan bog'liq ravishda kichraytirish (diminutival) (-let, -lette, -(e)tte, -ling, -tie, -en, -ly, -y -booklet, briquette, novelette, duckling, auntie, daddy, kitten, puppy, chicken); piching (tease, caustic comment, rude mark), kesatish (irony), kinoya (allegory) ma'no o'ttenkasini ifodalashda ham ishtirok etadi. O'tning erkalash ma'nosiga ega bo'lgan lug'aviy shakl -gina (-kina, -qina) -jon, -xon, -boy, -bek, -qul, -toy, -oy, -bek, -poshsha, -bib, -bonu, -niso, -pari, -gul, -loq (-y, -ling, -ie, -el, -erel, -ny, -sy, -heart William - Willy (Billy), Elizabeth- Zibby, darling, bonny, horsy, sweetheart, bud) kabi qo'shimchalar vositasida hosil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Erkalash so'zi va uning qardosh tillarda ifodalanish vositalari o'ziga xos lingvokulturologik xususiyatlari ustida hali yetarlicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan emas. Aynan erkalash va kichraytirish so'zlari bo'yicha olib borilgan bir qancha ilmiy ishlar bilan tanishib chiqqanimizda, Nishiniadze N.Sh. (1986), Rasulova M.I. (1981), Grigoryev L.L., Banushkin N. va boshqalarning ishlarida erkalash va kichraytirish so'zlari alohida ajratib o'rganilmagan.

Tahlil va natijalar. Ma'lumki, erkalash so'zi mayinlik, mehribonlik, nozik, nafis, mehr bilan suyish, mehr-shafqat ko'rsatish, insonga o'zining yaqinlariga bo'lgan samimiy muxabbatini ifoda etish demakdir. Erkalash faqatgina biror-bir kishini boshiga yoki tanasiga tegib silab-siyपालashgina emas, balki u kishiga nisbatan o'z mehrini so'z bilan, ibora bilan yoki gap bilan (til vositalari) namoyon etish ham demakdir. Ammo kichraytirish so'zi bu hajm, shakl va o'lcham jihatdan qisqartirish, maydalash ma'nosini bildiradi.

Erkalash so'zining lingvokulturologik tahlili uning ingliz va o'zbek tillaridagi milliy va madaniy xususiyatlarini namoyon qilishga yordam beradi.

Ingliz va o'zbek tillarida erkalash so'zini ifodalovchi vositalar o'ziga xos shaklga ega. Erkalash so'zining leksik ma'nolari ekvivalentlik borasida ingliz va o'zbek tillarining milliylik va umumiylik xususiyatlaridan kelib chiqadi. Masalan, o'zbek tilida bolalar va qizlar uchun asalginam, shakarginam deb murojaat qilish orqali erkalash ifodalansa, ingliz tilida my honey, my darling kabi vositalar qo'llaniladi. Asal so'zi aynan ikki til uchun erkalash ma'nosida ishlatilsa, shakar so'zi esa erkalash ma'nosida faqatgina o'zbek tiliga xos bo'lib, tilning milliylik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda qo'llaniladi.

Ingliz tilidagi shakar (sugar) soʻzi erkalash maʼnosini beruvchi muqobil variant boʻla olmaydi. Shakar soʻziga ekvivalent sifatida sweet soʻzini olishimiz mumkin. Bizningcha, bu yerda shakarginam soʻzini my sweet iborasi bilan muqobil deb olsak xato boʻlmaydi.

Oʻzbek tilida atoqli otlar ham erkalash maʼnosini bersa, ingliz tilida atoqli otlarga affikslar qoʻshilishi orqali emas, balki ularni qisqartirish orqali hosil qilinadi. Erkalash maʼnosi shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar semantik mundarijasiga koʻra uch guruhga boʻlish mumkin: 1) erkak va ayol jinsini bildiruvchi soʻzning har ikki guruhga qoʻshilib, erkalash maʼnosini ifodalovchi shakl (-gina, -kina, -qina, -vachcha, -loq) kabilar. Richard - Dick, Hick, Dicky, Hickey, Richie, Rick, Rich, Ricky; Susan - Sue, Suey, Suke, Sukey, Sukie, Suky, San, Susie, Susy, Suzy.

2) erkaklik jinsiga qoʻshilib erkalash maʼnosini ifodalovchi shakl (-jon, -boy, -bek, -qul) kabilar: David - Dave, Davey, Davie, Davy.

Qizlarga nisbatan gʻuncha (bud) erkalash soʻzi qoʻllanilsa, oʻzbek tilida gul-gʻuncham soʻzi ekvivalent sifatida qoʻllaniladi. Bu yerda birinchi misolda erkalash soʻzining milliylik, ikkinchi misolda esa ikki tilning umumiylik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ekvivalentlari tanlanadi.

3) ayol jinsini bildiruvchi otga qoʻshilib erkalash maʼnosini bildiruvchi shakl (-xon, -oy, -gul, -bonu, -beka, -bibi, -niso) kabilar.

Anne - Anita, Ann, Annetta, Annie, Anny, Annye, Nancy, Nan.

Yosh bolalarga nisbatan boʻtalogʻim, qizalogʻim, toychoqqinam, qoʻzichogʻim kabi erkalash soʻzlari qoʻllanilsa, ingliz tilida esa bonny, bunny, girlie, kiddy kabi shakllar qoʻllaniladi. Bu yerda toychoqʻim erkalash shakli ingliz tilida my horsy emas, balki my bonny - olmaxon maʼnosini beruvchi soʻz shakli orqali ifoda etiladi.

-gina (-kina, -qina) qoʻshimchasi. Otga, otlashgan soʻzga -gina, -kina, -qina qoʻshimchalari qoʻshilib, erkalash maʼnosini bildiradi.

Masalan: 1. Oyqizginam, sen bilan maslahatlashadigan ishlarim koʻpayib ketgan [1].

2. Bolaginam, nay chalyapti - koʻzimning nuri [5].

3. Tentakkinangiz savlatligina yigit boʻlib qaytdi-ya soldatlikdan.

- Bolaginam, qablaringiz sizlarni aldamabdi, toʻgʻri fikrga kelib yaxshi ish qilibsiz. Siz ingliz bolalarisiz, bu nomga dogʻ tushirmay, inglizligingizcha qolasiz. [3] – My boys, your hearts are in the right place, you have thought the worthy thought, you have done the worthy thing. You are English boys, you will remain English boys, and you will keep that name unsmirched [2].

Baʼzan kichraytirish qoʻshimchasi bilan erkalash qoʻshimchasi qoʻshaloq holda kelishi mumkin:

Masalan: Toychoqqinam, hoʻjalik osongina tuzilmagan,... qon toʻkkanmiz [4]

Kichraytirish, erkalash, kuchaytirish, cheklash, chegaralash, ayirib koʻrsatish kabi maʼnolarni beruvchi -gina (-kina, -qina) qoʻshimchalaridan farqlash lozim. Beloved - sweet friends, loving friends, dearest friends.

Murojaat paytida A.Vejbiska “Mum, Dad” kabi shakllarni beradi (Vejbiska A.: 1997, 2001). Shuni ham taʼkidlash joizki, nafaqat ingliz va oʻzbek yoki boshqa tillarda, balki rus tilida ham bolalarga nisbatan qoʻllaniladigan “Голубка ты моя, поросенок ты мой” kabi erkalashni ifodalovchi leksik vositalar ham mavjudki, bu milliy-madaniy xususiyatni anglatsa ajab emas. Ammo turkiy tillarda rus tilidagidek iboralar bolalarni erkalatish uchun ishlatilmaydi.

-loq (-oq) qoʻshimchasi. Bu qoʻshimchani olgan leksema kichraytirish, erkalash maʼnosini bildirishga xizmat qiladi: chaqaloq, qizaloq, boʻtaloq, toychoq, qoʻzichoq kabilar. Childish, girlie, young camel, colt.

Masalan: 1) Boʻtaloq onasiga yetolmay qiynalib orqada qoldi [5].

2) Tugʻildi-yu tong chogʻi jajji chaqaloq, qoʻllarini tipirlatib yigʻladi shuchogʻ [5].

3) Ha, shuncha qoldi, qizalogʻim! - deb ikki barmogʻini koʻrsatdi [3].

Shaxsiy munosabatni ifodalovchi shunday vositalar ham borki, u faqat kishini bildiruvchi atoqli ot va qavm-qarindoshlikni bildiruvchi soʻzga qoʻshilib soʻzlovchining voqea-hodisaga munosabatini bildiradi. Bunday guruhga kiruvchi qoʻshimcha, asosan, erkalash va his-hayajonni bildirish uchun xizmat qiladi.

Erkaklik jinsini bildiradigan yoki shunga aloqador soʻzga qoʻshilib, erkalash maʼnosini hosil qiladigan qoʻshimchaga -jon, -boy, -bek, -qul, -toy affikslari kiradi. Hozirgi oʻzbek adabiy tili meʼyoriy va tarixiy milliy anana nuqtai nazaridan Rahim ismini Rahimjon, Rahimbek, Rahimbek, Rahimtoy shaklida, Ahmad ismini Ahmadboy, Ahmadjon, Ahmadbek, Ahmadqul deyish maʼqul. Ingliz tilida atoqli otlarning John – Johnnie, Johnny; James – Jamie, Jemmie, Jemmy kabi shakllari mavjud.

Erkaklik jinsiga oid otga qoʻshiluvchi qoʻshimchalar ichida -jon jins uchun befarq. Bu qoʻshimcha qavm-qarindoshlikni bildiruvchi soʻzda erkaklik jinsiga oid soʻzga ham (otajon, dadajon, bobojon, akajon, dad, daddy kabilar), ayollik jinsiga oid soʻzga ham (onajon, opajon, holajon, ovsinjon, mum, mummy, auntie kabilar) qoʻshila oladi. Shuningdek, -jon va -xon shakllari qoʻshilib, Azizjon, Lazizjon, Musaxon, Botirxon tarzda ishlatilishi, bir tomondan shevaga oid xususiyat boʻlsa, ikkinchi tomondan u tarixiy milliy anana bilan bogʻliq. Charles - Charley, Charlie, Charly, Chick, Cholly, Chuck.

Demak, oʻzbek tilida -jon va -xon qoʻshimchalarini atoqli ot doirasida sinonim sifatida birining oʻrnida ikkinchisini qoʻllash mumkin: Lazizjon - Lazizxon, Botirjon - Botirxon, Oʻgʻiljon - Oʻgʻilxon, Musajon - Musaxon kabilar. Michael - Spike, Mick, Mickey, Micky, Mike, Mikey [Рыбакин А.И.: 2000]

Eslatma: -bek, -xon, -gul, -oy affiksoidlari kishi ismining tarkibiy qismiga kiritilishi, uning ajralmas komponenti boʻlishi mumkin. Bunda erkalash maʼnosi ifodalanmaydi: Durbek, Qushbek, Oyxon, onajon, Oygul, Rahimtoy kabilar. Margaret - Mary (Marisa), Mae, Mag, Maggie, Maggy, Magsie, Maidie, Maisie, Mamie, Marge, Meg, Megan, Meggie, Meggy, Moggy, Mysie.

-jon qoʻshimchasi. Bu affiksoid kishi atoqli otidagi kabi qavm-qarindoshlik atamasi tarkibida ham asosan, erkalash ottenkasi shaxsiy munosabatni bildirish uchun xizmat qiladi. Mummy, Daddy, Auntie, Granny.

Masalan: 1. Hoʻp, dadajon! Raxmat, dadajon! - dedi Hilola boshini dadasining yelkasiga qoʻyarkan. - Oʻzimning dono dadajonim!

2. Meni hayol olib ketdi senga onajon!

3. Buvijonim! - deb oʻrnimdan turib, yugurib yuqoriga chiqsam, ha-ha, buvijonim, belini oq doka bilan bogʻlab, boshiga sallasini oʻrab olibdi.

4. - Akajon, bormisiz, akajon!

5. Xafa boʻlma ukajon, akang bilan dadangni chiqarib yuborishadi.

6. Orqangizdan boraymi opajon? - yana pichirlab soʻradi qovunfurush [4, 231]

-jon affiksidadagi qavm-qarindoshlikni bildiruvchi soʻzdan tashqari, murojaat soʻzida ham ishlatiladi. Bunday holda ham soʻzlovchining nutqqa qaratilgan shaxsga munosabati ifodalanib, u ijobiy boʻladi.

Masalan: 1. O'rtog'jon, men sening rahbarligingda odam bo'laman deb, etagingni mahkam ushlaganman.

2. E - e, doktorjon, bu joylarning nimasini aytasiz, turgan-bitgani mo'jiza! [5, 89]

-jon shaklidan keyin esa ba'zan egalik qo'shimchasi qo'shiladi va bunda erkalash ma'nosi kuchayadi:

Masalan: 1. Bolam, bolajonim! Bu so'zni qanday topding?

Ba'zan -jon qavm-qarindoshlikni bildiruvchi so'zdan oldinga o'tkaziladi, u mustaqil so'z sifatida ko'rinadi. Egalik qo'shimchasi esa qavm-qarindoshlikni bildiruvchi so'zga qo'shiladi:

Masalan: 1. Qayoqqa borasiz, jon bolam, men sizni hech qayerga qo'yib yubormayman [5, 65]

Egalik qo'shimchasi har ikkala so'zga qo'shib kelish holati ham kuzatiladi. Bunda erkalash ma'nosi kuzatiladi:

Masalan: Tez o'sib katta bo'lsin, jonim bolam, alla,

Mening tilak - maqsadim shuning o'zi, alla (Xalq og'zaki ijodi).

Shaxsiy munosabatning kichraytirish (diminutival), erkalash (caress), hurmat (respect) ma'nosining turli xil qo'shimcha yoki affiksoid yordamida ifodalanishi ingliz va o'zbek tillarida keng tarqalgan.

Masalan: qizcha (girlhood), yigitcha (chappy, laddie, stripling), kelinchak (young married woman), qo'zichoq (little lamb) kabi so'zlardagi -cha, -choq, -chak qo'shimchalari kichraytirish ma'nosini anglatsa, bolagina, ukajon, holajon, akajon, Rahimboy, Qo'chqortoy, Gulsinbibi, Ra'noxon, Mohirabonu kabi so'zlardagi -gina, -jon, -xon, -toy, -boy, -bibi, -bonu kabi affiksoid erkalash (ko'p hollarda) va kamsitish (ba'zan) ma'nosini keltirib chiqaradi. Demak, shaxsiy munosabatni ifodalovchi til vositalarini kichraytirish, erkalash, hurmat ma'nosini bildiruvchi guruhlarga bo'lishimiz lozim.

Xulosa va takliflar. Bunday guruhlash bir jihatdangina to'g'ri, chunki shaxsiy munosabatni ifodalovchi til vositalari o'z ichida leksik-grammatik qurshov, nutqiy muhit, ohang, fikr kimga qaratilganligi bilan bog'liq ravishda yana turli-tuman ma'no nozikligini keltirib chiqarishi yoki ayrim shakl ham kichraytirish, ham erkalash, kamsitish, hurmatlash ma'nosini anglatishi mumkin. Masalan: do'ndiqcha (pretty/pleasing girl, woman), kelinchak (young married (peasant) woman) turidagi so'zlar ham kichraytirish, ham erkalash va hurmatlash ma'nolarini ifodalashi mumkin. Shaxsiy munosabatni ifodalovchi til vositalariga oid shakl faqatgina kichraytirish, erkalash va hurmat ma'nosinagina bildirmaydi, balki bundan his-hayajon (munosabat) ma'nosining kelib chiqishida ishtirok etadi. Modal ma'no gapiruvchanligi bilan yoshi, ijtimoiy o'rni va u kim haqida gapirilayotganligi bilan bog'liq ravishda chegara qo'yish mumkin emas. Ayniqsa, kichraytirish va erkalash ma'nolari bir-biridan shu darajada chatishib ketganki, ularni bir-biridan chegaralash qiyin. Shaxsiy munosabat kategoriyasi so'zning leksik ma'nosini o'zgartirib yubormaydi (uning so'z yasovchilik xususiyati va vositasi o'rgimchak (spider), qo'g'irchoq (doll, toy, puppet), bog'cha (garden) kabi so'zlar bundan mustasno), balki asosdan anglashilgan ma'noga qo'shimcha (konnotativ) ma'no kiritiladi, ya'ni stul va stulcha so'zlari ikkita so'z bo'lsa ham, asosan bitta narsani bildiradi.

Ingliz va o'zbek tillarida erkalash so'zining lingvokulturologik tahlili, uning ingliz va o'zbek tillaridagi milliy va madaniy xususiyatlarini keng namoyon qilishiga imkon beradi. Shuningdek, uning ekvivalentlik xususiyatlarining tahlili esa ikki til vakillarining o'zaro muloqoti vaqtida bir-birini chuqurroq anglashni ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Бобур З.М. Бобурнома. - Тошкент: "Шарк", 2002. - 71-бет
2. Драйзер Т. Дженни Герхадт. - М., 1982
3. Ёқубов О. Улуғбек ҳазинаси. - Тошкент: 1994
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том Москва: "Рус тили" нашриёти, 1981. -61-бет.
5. Қодирий А. Ўтган кунлар. -Тошкент: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994
6. Ғозиев Э. Муюмала психологияси. - Тошкент, 2001